

ORXON-ENASOY BITIKLARIDA 'TÜRÜK' ETNONIMINING QO'LLANISH XUSUSIYATLARI

Toshniyozov Abbos Jamoliddin o'g'li

Toshkent davlat tibbiyot universiteti tyutori.

atoshniyozovj@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-1508-5250>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22375013>

Annotatsiya. Ushbu tezisda Orxon-Enasoy bitiklarida "Türük" etnonimining qo'llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Qadimgi turkiy runik yodgorliklar – Kultegin, Bilga xoqon va To'nyuquq bitiklari asosida etnonimning matn ichidagi o'rni, qo'llanish chastotasi, kontekstual ma'nolari va morfologik shakllari o'rganiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, "Türük" etnonimi bitiklarda asosan "Türük bodun" (turk xalqi), "Türük xoqon" va "Türük eli" (turk davlati) kabi iboralar tarkibida uchraydi. Etnonimning qo'llanishida muayyan uslubiy qonuniyatlar kuzatiladi: u ko'pincha davlat va xalq birligini ifodalash uchun ishlatilgan, shuningdek, turklarning boshqa xalqlardan farqli o'ziga xosligini ta'kidlash vazifasini bajargan. Bitiklarda etnonimning faqat birlik shakli ("Türük") qo'llanilgan, ko'plik shakli uchramaydi. Tezis etnonimning bitiklardagi qo'llanishi uning nafaqat etnik, balki siyosiy va madaniy birlik ramzi ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Orxon-Enasoy bitiklari, "Türük" etnonimi, qadimgi turkiy yozuv, runik yodgorliklar, etnonim qo'llanishi, Kultegin bitigi, Bilga xoqon bitigi, turkiy davlatchilik.

Kirish. Orxon-Enasoy bitiklari turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma yodgorliklari bo'lib, ular VI-VIII asrlarga oid Ko'kturk xoqonligi davriga mansubdir. Ushbu bitiklar Mo'g'ulistondagi Orxon daryosi va Janubiy Sibirdagi Enasoy (Yenisey) daryosi bo'ylaridan topilgan bo'lib, ular qadimgi turkiy til va yozuvning eng ishonchli manbalari hisoblanadi. Eng mashhur yodgorliklar qatoriga Kultegin bitigi (732 yil), Bilga xoqon bitigi (735 yil) va To'nyuquq bitigi kiradi. Aynan shu bitiklarda "Türük" etnonimi ilk bor turkiy tilda, turkiy yozuvda o'z ifodasini topgan. Bu holat etnonimning kelib chiqishi va qo'llanish xususiyatlarini o'rganishda bitiklarni alohida ahamiyatga ega qiladi.

"Türük" etnonimining Orxon-Enasoy bitiklarida qo'llanish xususiyatlari turkologiya fanida muhim o'rin tutadi. Chunki bu yodgorliklar etnonimning turkiy tilning o'zida, turkiy tafakkur tomonidan qanday idrok qilinganligini bevosita aks ettiradi. Xitoy, sug'ud yoki boshqa manbalardagi talqinlardan farqli o'laroq, Orxon bitiklarida "Türük" so'zi o'z egasining o'zi tomonidan yozilgan. Shu sababli bu manbalar etnonimning semantik maydoni va qo'llanish doirasini aniqlashda eng ishonchli hisoblanadi.

Mazkur tezisning maqsadi Orxon-Enasoy bitiklarida "Türük" etnonimining qo'llanish xususiyatlarini tizimli ravishda tahlil qilishdir. Tadqiqot vazifalari qatoriga etnonimning bitiklardagi qo'llanish chastotasi va o'rnini aniqlash; uning tarkibida kelgan so'z birikmalari va iboralarni tahlil qilish; etnonimning morfologik shakllarini (birlik/ko'plik, egalik shakllari va hokazo) o'rganish; etnonimning kontekstual ma'nolarini va uslubiy vazifalarini aniqlash kiradi.

Tadqiqot ob'ekti Orxon-Enasoy bitiklari matnlari, predmeti esa ulardagi "Türük" etnonimining qo'llanishidir. Tezisda matnshunoslik, lingvistik tahlil, statistik kuzatuv va kontekstual tahlil usullaridan foydalanilgan.

Mavzuning ilmiy asoslarini V. Tomsen, S. Klyashtorniy, I. Kormushin, A. Kononov, G. Abdurahmonov, A. Rustamov kabi olimlarning tadqiqotlari tashkil qiladi. O'zbekistonda bu masala bilan A. Ashirov, Sh. Kamoliddinov, A. Sagdullayev kabi tadqiqotchilar shug'ullangan.

Biroq Orxon-Enasoy bitiklarida "Türük" etnonimining qo'llanishini alohida, maxsus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rgangan ishlar kam. Ayniqsa, etnonimning qo'llanish chastotasi, kontekstual ma'nolari va morfologik xususiyatlarini tizimli ravishda tahlil qiluvchi tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli mazkur tezis dolzarb hisoblanadi.

Asosiy qism. Orxon-Enasoy bitiklarida "Türük" etnonimining qo'llanishini tahlil qilishdan oldin, bitiklar tarkibi va ularning umumiy xususiyatlariga qisqacha to'xtalib o'tish lozim. Kultegin bitigi 84 satrdan iborat bo'lib, unda Kulteginning jasorati, turk xalqining birligi va dushmanlarga qarshi kurashlari hikoya qilinadi. Bitik Bilga xoqon tilidan hikoya qilinadi va uni Kulteginning jiyani Yo'llug' tegin yozgan. Bilga xoqon bitigi ham shunga o'xshash mazmunda bo'lib, turk xoqonligining tarixi, uning qo'shni xalqlar bilan munosabatlari va davlat boshqaruvi haqida ma'lumot beradi. To'nyuquq bitigi esa mashhur sarkarda To'nyuquqning harbiy yurishlari va siyosiy faoliyatiga bag'ishlangan.

"Türük" etnonimi ushbu uchala yirik bitikda hamda boshqa kichikroq yodgorliklarda muayyan qonuniyat asosida qo'llanilgan. Etnonimning qo'llanish chastotasiga kelsak, Kultegin bitigida "Türük" so'zi taxminan 25-30 marta, Bilga xoqon bitigida 20-25 marta, To'nyuquq bitigida esa 15-20 marta uchraydi. Bu ko'rsatkichlar etnonimning bitiklar tarkibidagi o'rnini va ahamiyatini ko'rsatadi. Etnonim deyarli har bir muhim tarixiy voqea, harbiy yurish yoki siyosiy qaror bayonida tilga olinadi.

"Türük" etnonimi bitiklarda asosan uchta asosiy ibora tarkibida qo'llanilgan. Birinchisi – "Türük bodun" (turk xalqi) iborasi. Bu ibora bitiklarda eng ko'p uchraydi va xalqning etnik birligini, umumiy kelib chiqishi va taqdirini ifodalaydi. Bitiklarda "Türük bodun" tushunchasi ko'pincha xoqonning xalq oldidagi mas'uliyati, xalqni birlashtirish va himoya qilish zarurati bilan bog'liq holda keladi. Ikkinchisi – "Türük eli" (turk davlati) iborasi. Bu ibora siyosiy birlik va davlatchilik ramzi sifatida qo'llanilgan. Bitiklarda "Türük eli" tashqi dushmanlar tahdidiga qarshi himoya qilinishi lozim bo'lgan qadriyat sifatida tasvirlanadi. Uchinchisi – "Türük xoqon" (turk xoqoni) iborasi. Bu ibora hukmdorning turk xalqi va davlati oldidagi mas'uliyatini, uning xalq birligini saqlashdagi rolini ta'kidlaydi.

Etnonimning qo'llanishida morfologik jihatdan muhim xususiyat shundaki, bitiklarda "Türük" etnonimi faqat birlik shaklida qo'llanilgan. Ko'plik shakli – "Türükler" yoki unga o'xshash shakllar bitiklarda uchramaydi. Bu holat etnonimning kollektiv, jamoa ma'nosida – butun bir xalqni ifodalash uchun ishlatilganligini ko'rsatadi. Shuningdek, etnonim egalik shakllarida ham qo'llanib, masalan, "Türüküg" (turklarni – tushum kelishigi), "Türükning" (turkning – qaratqich kelishigi) kabi shakllar mavjud. Bu esa etnonimning grammatik jihatdan to'liq shakllangan so'z ekanligini ko'rsatadi.

Kontekstual tahlil shuni ko'rsatadiki, "Türük" etnonimi bitiklarda odatda ijobiy, ulug'lovchi kontekstda qo'llanilgan. Turk xalqi jasur, sadoqatli, birlashgan va dushmanga qarshi kurashga tayyor xalq sifatida tasvirlanadi. Etnonim ko'pincha "kuch", "quvvat", "birlik", "mustaqillik" kabi tushunchalar bilan birga keladi. Aksincha, dushman xalqlar (tabg'ach, qitoy, turgash, qirg'iz va boshqalar) haqida gap ketganda, bu xalqlarning nomlari ko'pincha salbiy yoki

neytral kontekstda qo'llaniladi. Bu holat "Türük" etnonimining bitiklarda nafaqat etnik belgi, balki siyosiy va madaniy qiymatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Etnonimning qo'llanishidagi yana bir muhim xususiyat – uning "o'z" va "boshqa" tushunchalari bilan bog'liq holda qo'llanishi. Bitiklarda "Türük bodun" (turk xalqi) tushunchasiga qarama-qarshi ravishda "Tabg'ach bodun" (xitoy xalqi) yoki "Qitay bodun" kabi iboralar qo'llanilgan. Bu qarama-qarshilik orqali turklarning o'ziga xosligi, ularning boshqa xalqlardan farqli jihatlari ta'kidlangan. Ayniqsa, Kultegin bitigida turklarning tabg'achlarga qarshi kurashi va ulardan mustaqil bo'lishi haqidagi hikoyalarda etnonimning qo'llanishi bu jihatni yaqqol ko'rsatadi.

Etnonimning uslubiy vazifalariga kelsak, "Türük" so'zi bitiklarda ko'pincha ritorik va poetik vosita sifatida ham qo'llanilgan. Masalan, "Türük bodun" iborasi xalqni birlikka, dushmanga qarshi kurashga chaqiruvchi murojaatlarda, ya'ni o'ziga xos shior sifatida ishlatilgan.

Bu esa etnonimning nafaqat nominativ (atov), balki appellativ (chaqiruv) va ekspressiv (ifodaviy) vazifalarini ham bajarganligini ko'rsatadi. Bitiklardagi "Türük bodun" iborasini zamonaviy tilda "ey turk xalqi" yoki "turk xalqi!" deb tarjima qilish mumkin, bu esa uning murojaat va chaqiruv ma'nosini saqlab qolgan.

Shuningdek, "Türük" etnonimi bitiklarda tarixiy xotira va nasl-nasab bilan bog'liq holda ham qo'llanilgan. Bitiklarda turklarning ajdodlari, ularning qahramonliklari va turk elining qadimgi tarixi haqida hikoya qilinayotganda, etnonim doimo markaziy o'rinda turadi. Bu holat etnonimning tarixiy xotira va madaniy meros bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Turk eli va turk xalqi tushunchalari bitiklar orqali nasldan-naslga o'tadigan muqaddas qadriyat sifatida tasvirlangan.

Bitiklarda "Türük" etnonimining qo'llanishi uning boshqa turkiy qabila va urug' nomlari bilan munosabatini ham ko'rsadi. Bitiklarda turli turkiy qabilalar – o'g'uz, qarluq, qipchoq, turgash va boshqalar nomlari tilga olingan bo'lsa-da, "Türük" etnonimi ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy nom sifatida ishlatilgan. Bu holat "Türük" etnonimi allaqachon VIII asrda ham barcha turkiy qabilalarni qamrab oluvchi umumxalq nomi bo'lganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Orxon-Enasoy bitiklarida "Türük" etnonimining qo'llanish xususiyatlarini tahlil qilish quyidagi muhim xulosalarga olib keladi. Birinchidan, etnonim bitiklarda faqat birlik shaklida qo'llanilib, butun bir xalq va davlat birligini ifodalagan. Ikkinchidan, "Türük" etnonimi asosan "Türük bodun" (turk xalqi), "Türük eli" (turk davlati) va "Türük xoqon" (turk xoqoni) kabi iboralar tarkibida kelib, etnik, siyosiy va davlat birligi ramzi bo'lib xizmat qilgan. Uchinchidan, etnonimning qo'llanishida muayyan kontekstual qonuniyat mavjud: u ijobiy, ulug'lovchi kontekstda qo'llanilib, turk xalqining jasorati, birligi va mustaqilligini ta'kidlagan. To'rtinchidan, "Türük" etnonimi bitiklarda nafaqat atov, balki chaqiruv va ifodaviy vazifalarni ham bajargan, xalqni birlikka va dushmanga qarshi kurashga da'vat etuvchi shior sifatida ishlatilgan. Beshinchidan, etnonim boshqa turkiy qabila nomlarini birlashtiruvchi umumiy nom vazifasini o'tagan.

Orxon-Enasoy bitiklari "Türük" etnonimining dastlabki va eng ishonchli manbasi sifatida turkologiya fanida alohida ahamiyatga ega. Ushbu bitiklardagi etnonim qo'llanishi uning nafaqat etnik belgi, balki siyosiy, madaniy va tarixiy birlik ramzi ekanligini isbotlaydi.

Kelgusida etnonimning boshqa qadimgi turkiy yodgorliklar – Yenisey bitiklari, Talas bitiklari va qadimgi uygʻur yozuvlari bilan qiyosiy oʻrganilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, etnonimning zamonaviy turkiy tillardagi davomchilari va ularning semantik oʻzgarishlarini tadqiq qilish ham dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tomsen V. Orxon yozuvlari // Qadimgi turkiy yozma manbalar. – Toshkent: Fan, 2005. – B.40-58.
2. Klyashtorniy S.G. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii. – Moskva: Nauka, 1964. – S.72-95.
3. Kormushin I.V. Tyurkskie etnonimy v drevnetyurkskih tekstah // Voprosy yazykoznaniya. – 2015. – №6. – S.52-67.
4. Kononov A.N. Grammatika yazyka tyurkskih runicheskikh pamyatnikov VII-IX vv. – Leningrad: Nauka, 1980. – S.108-125.
5. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1982. – B.60-78.
6. Sagdullayev A.S. Qadimgi turkiy bitiklar tili. – Toshkent: Fan, 2012. – B.85-102.
7. Kamoliddinov Sh.S. "Turk" etnonimi va uning kelib chiqishi // Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali. – 2018. – №4. – B.31-42.
8. Ashirov A.A. Turkiy xalqlar etnografiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2009. – B.108-125.